

ISLAMSKI VERSKI OBJEKTI V EVROPI: RAZPRAVA MED TRADICIJO IN KONTEKSTOM

UDK 726.2
COBISS 1.02 pregledni znanstveni članek
prejeto 17.10.2005

Islamic religious buildings in Europe: the debate between tradition and context

izvleček

Članek predstavlja primere oblikovanja mošej v evropskih mestih s poudarkom na načinih povezovanja objektov z neposrednim okoljem in z upoštevanjem osnovnih značilnosti islamske arhitekture.

Med značilnosti arhitekture, ki se pojavljajo po vsem islamskem svetu lahko omenimo, da objekti nastajajo kot "kolaž" prostorov, v katerih se poraja izkušnja presenečenja in odkrivanja pogledov. Točka središčnega perspektivnega pogleda je praviloma zakrita. Značilna je uporaba geometričnih, rastlinskih, živalskih in kaligrafskih vzorcev, pri katerih so poudarjeni pojmi enota, ritem, serija; izvorna je uporaba igre svetlob in senc ter barve. Uporaba prostora je fleksibilna in se strogo deli po ključu zasebnega/javnega. Mošeja je prostor za molitev, učilnica in dvorana za skupna srečanja, običajno je povezana z dvoriščem. Ne obstajajo pravila niti predpisi, ki bi zahtevali posebne oblike mošeje. Ker oblika prostora nima simbolnega pomena, se oblikovalec lahko svobodno izraža.

Arhitektura se je v islamskem svetu vedno prilagajala oblikovnim značilnostim kraja, kjer je nastajala. Evropske mošeje predstavljajo raznolike pristope prilagajanja novemu okolju in hkrati upoštevanja tradicionalnih oblik v krajih od koder izvirajo evropski muslimani.

ključne besede:

Arhitektura v islamskem svetu, mošeja, načrtovanje mošej.

abstract

The article brings a review of design of mosques in European cities emphasising on methods for their integration with their immediate environments and with respect to the main characteristics of so-called Islamic architecture.

Amongst the main characteristics of the architecture occurring throughout the Islamic world we can mention that they are born as "collages" of spaces, in which emerge the experience of surprise and opening of views. The central perspective point is most often hidden. The use of geometrical, floral, animal and calligraphic patterns is typical, whereby the stressed terms are unit, rhythm, series; using play of light, shadows and colour is original. Spatial usage is flexible and strictly distinguished according to the key of private/public. The mosque is a place of prayer, classroom and hall for common gatherings, usually linked to the courtyard. There are no rules, nor regulations, that would demand specific forms of mosques. Since the spatial form has no symbolic meaning the artist has freedom of expression.

In the Islamic world architecture always adapted to the design features of the place where it was built. European mosques represent a variety of approaches, adapting to the new environments and simultaneous respect for traditional forms in the places from which the European Moslems originated.

key words:

Architecture in the Islamic world, mosque, designing mosques.

Članek predstavlja primere oblikovanja mošej v različnih evropskih mestih s poudarkom na načinih povezovanja objektov z neposrednim okoljem in ob upoštevanju osnovnih značilnosti arhitekture v islamskem svetu.

Lahko navedemo nekaj osnovnih značilnosti arhitekture, ki se pojavljajo po vsem islamskem svetu. Obstajajo pa tudi izjeme: objekti prikazujejo neke vrste fragmentarnost, nastajajo kot kolaž prostorov, ki poraja izkušnjo presenečenja in nenehnega odkrivanja novih pogledov v odsotnosti središčnih perspektiv oz. točke neskončnosti pogleda; značilna uporaba geometrije in vzorcev geometričnih, rastlinskih, živalskih in predvsem izredno izvornih kaligrafskih oblik, pri katerih so poudarjeni pojmi enota, ritem, serija; izvorna uporaba igre svetlobe in sence ter barve; fleksibilna uporaba prostora, predvsem bivalni prostor.

Če sta likovna umetnost in arhitektura običajno povezani z ekspresijo in lepoto, je potrebno opisati kaj ti izrazi pomenijo v svetu islamskega razmišljanja. Lepota pomeni red in usklajenost, kar je na splošno tudi osnovno pravilo življenja. Hadis (izročilo tradicije) pravi "Bog je lep in ljubi lepoto". Lepota je prisotna v enaki meri v visoki in v uporabni umetnosti, zato je islamskemu svetu ta delitev tuja. Ekspresija pa je večna predstavitev sporočila neskončne enotnosti boga in v umetnosti se kaže kot izraz ideje "enotnost v mnogoterost in mnogoterost v enotnosti". Primer je vzorec, z izrazom orientalističnega izvora t.i. "arabeska", ki je prevečkrat razumljen zgolj v dekorativnem smislu. Pri sestavi vzorca gre za izrazito simboličen pomen: točka, ki je izvor "vsega", je središče, vsaka smer razvoja vedno znova označuje središče, točko enotnosti. V arhitekturi funkcionira kot "strukturna dekoracija" [Burckhardt, T., 1992: 21]. Kot struktura je sestavni del, ki nosi celoto zaznave arhitekturnega prostora.

Ker je vsebina izraznosti večnega pomena, se umetnost v islamskem svetu ne razvija z iskanjem "napredka v stilih", idejo,

ki jo je zahodno razsvetljenje s svojim vrhuncem v moderni kronalo kot eno glavnih izpovedi "civilizirane" kulture. "Enciklopedija stilov" kot kronološka predstavitev razvoja okusa je pojem, ki v okviru islamskega načina mišljenja nima smisla.

Osnovni elementi mošeje

Kot rečeno je uporaba prostora fleksibilna in se deli po ključu zasebnega/javnega, predvsem pri bivalnem prostoru. Tako dnevna soba postane spalnica z dodatkom posebnih kosov prenosne opreme. Primer je tudi mošeja. Mošeja je prostor za molitev in tudi učilnica ter dvorana za skupna srečanja. Običajno je povezana z dvoriščem, kar je v mediteranskem svetu in tudi druge značilno pri mnogih funkcionalno različnih programih arhitekture.

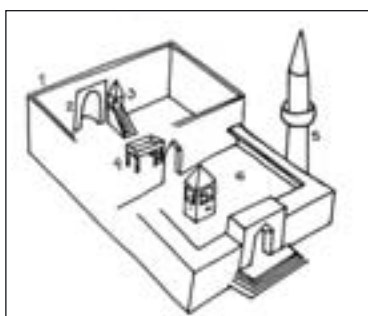
Izraz mošeja izhaja iz arabščine masjid, ki pomeni prostor, v katerem se opravlja sujud, to je, da se v vrhuncu molitve položi čelo na tla. Masjid ni opremljen za petkove ali praznične molitve, ko običajno duhovnik opravlja pridigo. Zato obstaja masjid al-jami, večja mošeja, pripravljena s posebno opremo za praznično oz. petkovo skupinsko molitev (džuma) in ima minaret. Osnovni izraz masjid se je najprej preoblikoval v "mezquita", kje drugje kot v Španiji, Al-andalusa in je potem postal še mosque (francosko), meschita (italijansko), mosque (angleško) [Chebel, M., 1997, Barrucand, M, Bednorz, A.: 1992] ali pri nas mošeja. Torej, če bi sledili izključno etimologiji izrazov, bi morali uporabljati oba izraza - mošeja in džamija, kajti ne gre za enaka pomena. Vsekakor bomo uporabili splošno sprejeti izraz "mošeja".

Islam ni religija v klasičnem smislu, ampak način življenja, ki se realizira, čeprav se je začel v puščavi, predvsem v urbanem multikulturnem okolju. Torej mesto s svojo kompleksno večplastnostjo v prostoru in času je za islam naravno okolje. Zato

ni naključje, da je mošeja vedno harmonično usklajena z urbanim okoljem, v katerem se nahaja. Ločitev med javnim in zasebnim prostorom rešijo običajno tako, da z visokimi zidovi ogradijo dvorišče in delijo javni prostor ceste od delno zasebnega prostora le-tega. Zato je tudi značilen portal na vhodu, ki označuje prehod v drug prostor.

Zanimivo je tudi to, da se osnovni elementi mošeje skoraj ne razlikujejo med seboj v različnih krajih, kjer mošeje nastajajo. Ker je v islamu arabski jezik neke vrste sakralni jezik, se ti deli, z različnimi transliteracijami, ki usklajujejo različne pisave, imenujejo pravzaprav povsod enako. Osnovni elementi mošeje so kibla, mihrab, mimber, dika in minaret. Vsaka mošeja ima običajno na dvorišču fontano, v kateri se lahko verniki umivajo pred molitvijo.

Kibla je tisti zid stavbe, ki označuje smer molitve, to se pravi, da je pravokoten na linijo proti Meki. Mihrab je niša v sredini kible, ki v notranjosti mošeje označuje smer molitve in v kateri stoji oseba, ki vodi skupinsko molitev. Mihrab je običajno najbolj bogato okrašen del mošeje. Na splošno bi lahko rekli, da sta ta dva dela najbolj pomembna dela mošeje, brez katerih si ni možno zamisliti funkcioniranja prostora, kajti verniki morajo pri molitvi stati v vrstah, vzporednih s kiblo. To dejstvo pa tudi razlaga zakaj je tloris mošeje praviloma pravokotne oz. kvadratne oblike. Mimber je prižnica ob strani mihraba; dika pa običajno lesen oder, neke vrste nadstrešek, vzporeden mihrabu, iz katere se ponavlja dejanja vodje molitve v primeru velike množice vernikov. V nekaterih primerih je dika lahko tudi na dvorišču. Minaret je podobno kot zvonik cerkve, del iz katerega muezin poziva k molitvi.

Slika 1: Shema predstavlja osnovne dele mošeje: 1. kibla, 2. mihrab, 3. mimber, 4. dika, 5. minaret, 6. dvorišče.
The scheme shows basic parts of any mosque - 1. Qibla, 2. Mihrab, 3. Minbar, 4. Dhikr, 5. Minaret, 6. Courtyard.

Slika 2: Elementi mošeje: mihrab (Koski Mehmet Pašina Mošeja, Mostar, 1618).
Elements of the mosque: mihrab (Koski Mehmet Pasha's mosque, Mostar, 1618).

Slika 3: Elementi mošeje: mimber (Koski Mehmet Pašina Mošeja, Mostar, 1618).
Elements of the mosque: minbar (Koski Mehmet Pasha's mosque, Mostar, 1618).

Slika 4: Elementi mošeje: dika (Koski Mehmet Pašina Mošeja, Mostar, 1618).
Elements of the mosque: dhikr (Koski Mehmet Pasha's mosque, Mostar, 1618).

Slika 5: Elementi mošeje: minaret.
Elements of the mosque: minaret.

Ne obstajajo pravila niti verski predpisi, ki bi govorili o tem, kakšne naj bodo "uporabljene oblike" pri gradnji mošeje. Ker niti oblike prostorov niti posamezni deli nimajo simbolnega pomena, kot jo ima npr. baročna kupola, je v bistvu vseeno kakšni so. Cilj je izpolniti njen osnovni namen: ustvariti udoben prostor za molitev za določeno število vernikov. Zato se oblikovalec mošeje lahko izjemno svobodno izraža. Osnova je usklajenost med velikostjo in funkcionalnostjo prostora ter izkušnje pri gradnji v kraju, kjer se nahaja. Zato je tudi značilno, da so muslimani z lahkoto preoblikovali že obstoječe objekte. Znan primer je sv. Sofija v Istanbulu.

Za opis in razumevanje izhodišča načrtovanja mošej je potrebno nakazati na tipe mošej, ki so se v različnih časovnih oz. zgodovinskih obdobjih pojavile v islamskem svetu [Frishman, M., Khan, H., 1994: 14].

Tako lahko razlikujemo sedem značilno prepoznavnih tipov v različnih regijah islamskega sveta.

- Na arabskem polotoku, v Španiji in severni Afriki oz. v Magrebu je značilen pokrit hodnik na stebrih okrog odprtega dvorišča, kritine pa so v bistvu dolgi paviljoni dvokapnih streh in notranjščine, polne stebrov.
- V Anatoliji, t.i. otomanski tip, predstavlja ploden razvoj zgodnjih bizantinskih oblik, s svojim pojmovanjem pomena svetlobe v prostoru, z uporabo mozaikov, značilno središčno masivno večjo kupolo, bakrene kritine z zelo visokimi, vitkimi in okroglimi minareti.
- V Perziji oz. Iranu in v osrednji Aziji je značilen tako imenovani "iwanski" tip (iwan je neke vrste širok portal, ki se pojavlja na vsaki strani središčnega dvorišča), celoto strukturirata pravokotni osi.
- V podsaharski Afriki je značilna uporaba ravnih streh in izvorna uporaba lokalnih materialov kot npr. na zraku sušenih zidakov
- V Indiji in v Pakistanu se običajno vrsti več kupol v mogulskem stilu.
- Na Kitajskem ima mošeja velik vrt z rastlinami, ki je obdan z visokimi zidovi, paviljoni so pokriti s krivoljastimi strehami, podobnim pagodam.
- V jugovzhodni Aziji je značilna središčna piramidalna strešna konstrukcija, ki zajema celoten tloris, minaret pa je ločen od stavbe.

Če se ozremo na kronologijo razvoja oblik mošej, lahko prepoznamo štiri obdobja: začetek v 7. stoletju na arabskem polotoku in po zgledu hiše preroka Muhameda, ki velja za prvo mošejo, širitev in regionalni razvoj od 8. do približno 15. stoletja, uvedba monumentalnega stila v anatolijski, indijski in perzijsko-središčno azijskih tipologijah in po 2. svetovni vojni, z vplivom modernega gibanja, uvedba jezikovnih elementov t.i. internacionalnega stila.

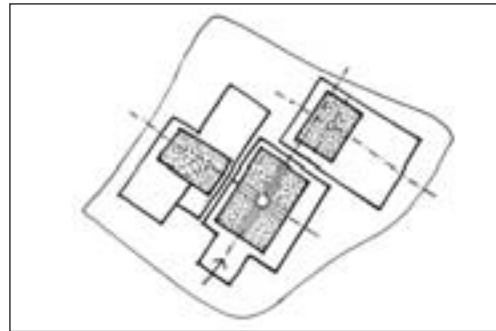
Mošeje v Evropi

Skoraj ni večjega mesta v Evropi, v katerem ne bi, zavoljo prihoda velikega števila priseljencev, ki so pripadniki islamske veroizpovedi, zgradili mošeje oz. "džamije". Strategije načrtovanja takih objektov so zelo različne. Izhodišča najdejo na splošno v prilagajanju novemu okolju in hkrati v upoštevanju tradicionalnih oblik arhitekture mošej v krajih, od koder izvirajo evropski muslimani. Na začetku nastanka verske skupnosti so skoraj v vseh mestih značilne adaptacije že obstoječih zgradb in prostorov, ki so v preteklosti služili drugim funkcijam npr. stare šole, zapuščene tovarne, dvorane in prezidane hiše. Primer je tudi molilnica v Ljubljani. Ker taki prostori ne zadovoljujejo več potrebam vernikov, prej ali slej gradi vsaka skupnost nov verski

objekt. Poseben primer je mošeja v Stockolmu, odprta leta 2000, kjer so napravili mošejo iz stare zgradbe elektrarne, zgrajene leta 1903 v secesijskem slogu.

Lokacija novih verskih objektov je različna. Praviloma so večji kompleksi locirani na obrobju mest, adaptacije obstoječih objektov in manjši objekti pa tudi v urbanih središčih. Praktično edina formalna zahteva pri postavitvi verskega objekta: orientacija molilnice proti Meki, postavlja ključni pogoj pri uskladitvi z okoljem. Zato je možnost izbora lokacije, ki ni strogo vezana na zahteve obstoječega urbanega tkiva, v veliko primerih ustrežna.

Eden prvih islamskih verskih objektov, zgrajenih v zahodni Evropi, je mošeja v Parizu. Nastala je že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja in je lep primer magrebskega sloga oblikovanja. V tem primeru je bila gradnja mošeje v srcu kolonialne sile samoumevna, oblikovne značilnosti objekta pa tudi. Podoben pristop je zaznati tudi v različnih mestih v Veliki Britaniji, kjer so okrog sedemdesetih letih zgradili mošeje v Londonu, Glasgowu, Leedsu, Cardiffu in v drugih mestih. Zanimiv podatek je, da je skupnost, ki je štela 8000 vernikov, zgradila mošejo v Sankt Petersburgu že davnega leta 1913.

Slika 6: Ismailitsko kulturno središče, Lizbona, shema tlorisa. *Ismailite cultural centre, Lisbon, schematic layout.*

Slika 7: Ismailitsko kulturno središče, Lizbona, vhod [vir: Richardson, P., 2003: 87]. *Ismailite cultural centre, Lisbon, entrance.*

Slika 8: Ismailitsko kulturno središče, Lizbona, notranjost molilnice [vir: Richardson, P., 2003:91].
Ismaelite cultural centre, Lisbon, prayer hall interior.

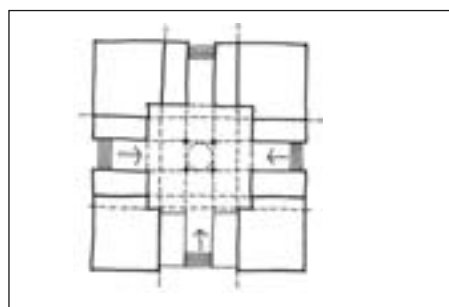

Slika 9: Ismailitsko kulturno središče, Lizbona, dvorišče [vir: Richardson, P., 2003:88].
Ismaelite cultural centre, Lisbon, courtyard.

Lahko bi na splošno omenili, da so različni pristopi do gradnje verskih objektov odvisni od številnih dejavnikov, ki vplivajo na življenje verske skupnosti. Izhajajo iz kompleksnih pogojev internega delovanja vsake skupnosti, načina vključitve le-te v življenje v novem okolju, odnosa lokalnega, večinskega prebivalstva do nje, stopnje integracije posameznikov v večinskem kulturnem kontekstu, stopnje izobrazbe članov skupnosti idr. V primerih pozitivnega sodelovanja islamske verske skupnosti s predstavniki lokalnih skupnosti, so v veliko primerih nastali izrazito zanimivi objekti.

Lahko omenimo mošejo in kulturno središče v Rimu, ki so jo načrtovali Paolo Portoghesi, Sami Mousawi in Vittorio Gigliotti. Zgradili so ga v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. V mošeji je prostora za 2500 vernikov, ima še manjši molilni prostor za 150 ljudi, izobraževalni center z galerijo, učilnice, knjižnico, konferenčno dvorano za 400 obiskovalcev in dva apartmaja. Kompleks je deljen na dva dela: pravokotni molilni prostor, ki meri 60 x 40 m, kibla je daljša stran pravokotnika. Drugi del v obliki črke H vključuje vse ostale prostore. Minaret je ločen od središčnega prostora molilnice, ki je pokrit z veliko kupolo s premerom 20 m, 16 manjših kupol pa obkroža središčno.

Zanimiv primer je tudi mošeja oz. islamski kulturni center v Dublinu, Irska, ki jo je načrtoval Michael Collins in je bila zgrajena leta 1996. Osnova tlorisa je kvadrat, deljen na tretjine, v središčnem kvadratu pa je molilnica. Ostali prostori za različne namembnosti - dvorišča, učilnice, konferenčna dvorana, apartmaji itn. se vrstijo v značilni igri odnosov poln/prazen prostor okrog le-tega. Objekt je postavljen v zeleno okolje, poudarki so na treh vhodih, razporejenih na sredinski osi velikega kvadrata, arkade rekonstruirajo celoten volumen kompleksa. Na tak način je objekt usklajen z urbanim okoljem in hkrati obdrži tipične elemente tradicionalne arhitekture verskih objektov v Pakistanu in Indiji. To sta državi, od koder prihaja večina na Irskem živečih muslimanov.

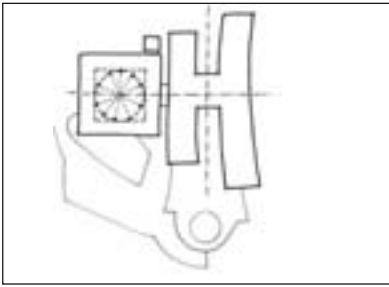
Slika 10: Mošeja v Dublinu, shema tlorisa.
The mosque in Dublin, schematic layout.

Slika 11: Mošeja v Dublinu, pogled celote [vir: Richardson, P., 2003: 157].
The mosque in Dublin, view of the complex.

Slika 12: Mošeja v Dublinu, vhod [vir: Richardson, P., 2003: 159].
The mosque in Dublin, entrance.

Slika 13: Mošeja v Rimu, shema tlorisa.
The mosque in Rome, schematic layout.

Slika 14: Mošeja v Rimu, hodnik [vir: Di Stefano, C., Sactena, D., 1999: 385].
The mosque in Rome, corridor.

Slika 15: Mošeja v Rimu, pogled kupole.
The mosque in Rome, view of the dome.

Primer zanimive uskladitve objekta z okoljem je tudi Ismailitski kulturni center v Lizboni na Portugalskem. V tem primeru je arhitekt Raj Rewal izhajal iz izvirne kombinacije elementov andaluzijskega in indijskega izvora. Sestavil je shemo treh medsebojno povezanih dvorišč z različnimi funkcijami po vzorcu tlorisa Alhambre. Fontane in zvok tekoče vode poudarjajo vtis prehoda iz zunanjega javnega in glasnega prostora v zasebnost in mir zaprtih dvorišč. Čipkasto geometrični vzorci poudarjajo geometrično zasnovano celotnega objekta. Uporaba lokalnih materialov (rožnat granit) ter najsodobnejše tehnologije obdelave materialov pomenijo upoštevanje okolja in zahteve časa. Namesto velike kupole je avtor uporabil veliko število manjših kupol in jekleno konstrukcijo. S tem se je izognil nepotrebni monumentalnosti in celoto zasnoval okolju primernem razmerju.

Natečaj za idejno rešitev mošeje v Strasbourgu leta 2000, kjer živi 40.000 muslimanov, je eden zadnjih pomembnih natečajev za načrtovanje islamskih verskih objektov v Evropi. Sodelovali so znani arhitekti kot sta Mario Botta in Zaha Hadid. Izbran je bil projekt Paola Portoghesija. V tem projektu avtor uporablja bakreno kupolo, zidovi pa so iz rožnatega peščenjaka (gres des Vosgues), oba lokalna tradicionalna materiala. Z izborom materialov je avtor izrazil, da je možno upoštevati izročilo okolja in hkrati želje in pričakovanja uporabnikov objekta, da versko kulturno središče lahko postane element spoznavanja in pozitivne integracije uporabnikov v domače okolje.

V številnih evropskih mestih podobe mošej funkcionirajo kot prenos dela sveta, od koder prihajajo njihovi uporabniki. Značilen primer je mošeja v Oslu, na kateri so sicer višina in površina fasade usklajeni s sosednjimi zgradbami, kupola pa je pomaknjena nazaj. Vsekakor predstavlja posebnost material fasade, saj je izdelana iz emajliranih ploščic z rastlinskimi, geometrični in kaligrafskimi vzorci. Simetrična fasada ima dva visoka minareta, ki nazorno ponavljata oblike minaretov perzijskega sloga. Tako material kot gradbeni mojstri so prispeli iz Irana.

Oblikovno podobna je mošeja v Hamburgu: simetrična fasada in razporeditev minaretov, uporaba emajliranih ploščic v modro turkizni barvi na pročelju, izrazito kubičnih volumnov in središčna kupola. Postavljena je v zelenem okolju, brez drugih zgradb v bližini in je zato dostopna z vseh strani, vendar ne ponavlja običajne postavitve podobnih zgradb v kraju izvora, kjer so taki objekti kot pomembne točke vtakani v urbani kontekst. Po podobnem ključu so nastali objekti kot na primer mošeja v glavnem mestu sosednje Avstrije, na Dunaju in mošeja v Amsterdamu.

Slika 16: Mošeja v Oslu, pročelje [vir: Naguib, S. A., 2001: 137].
The mosque in Oslo, Norway, elevation.

Sklepne misli

Gradnja islamskih verskih objektov v Evropi odpira razpravo med tradicijo, smerjo razvoja arhitekture v islamskem svetu ter novim kontekstom in funkcijo, ki jo imajo novo nastala versko kulturna središča. V primeru najbolj kozmopolitskih družb in v državah z dolgo kolonialno tradicijo, ki je imela za pozitivno posledico bogate kulturne izmenjave, razširjanje zavesti o drugačnosti kultur in tudi elementih združevanja kot je jezik, so rezultati posegov v prostor z gradnjo islamskih verskih objektov običajno izraz volje po uskladitvi s kontekstom, hkrati pa po upoštevanju lastne tradicije z vsem, kar musliman potrebuje za zadovoljitev potreb verskega in kulturnega življenja. Navadno najboljše rešitve sledijo okoliščinam medsebojnega zaupanja in vrednotenja elementov, ki jih kulturne izmenjave omogočajo in podpirajo.

Da je bil nekoč napredek na zahodu nedvomno povezan s svetom islama, kaže dejstvo, da se je bilo v Evropi že v 18. in 19. stoletju zelo moderno zanimati za "eksotične kraje": Daljnji vzhod, Indijo in Bližnji ter Srednji vzhod. Slovenija je takrat dobila lepe primere "orientalistične" opreme prostorov. Takšna sta dvorec Jelšingrad in grad v Murski Soboti. Plemiške rezidence so se hvalile z razstavljanjem vzhodnjaškega inventarja, celo Žiga Herberstein se je večkrat dal slikati v turški opravi. Zbirka turquerij na ptujskem gradu je zgodovinska priča o takratnih zlatih "multikulturnih" časih. Gradnja islamskih verskih objektov v Evropi, z različnimi strategijami načrtovanja in povezovanja z okoljem, obeta novo dobo bogatih izkušenj in nedvomno zanimivih izzivov za arhitekto.

Elementi mošeje:

kibla

je zid, pravokoten na smer proti Meki

mihrab

je niša v zidu (kibli), ki direktno označuje smer proti Meki, v njej stoji oseba, ki vodi skupno molitev

mimber

je prižnica ob mihrabu

dika

je navadno lesen nadstrešek, vzporeden z mihrabom in s katerega ponavljajo dejanja vodje molitve, kadar je v mošeji velika množica

minaret

je vertikalni stolp, s katerega muzein kliče k molitvi

Viri in literatura

- Barrucand, M., Bednorz, A., 1992: *Arquitectura islámica en Andalucía*. Köln, Benedikt Taschen Verlag GmbH.
- Brent Plate, S., 2002: *Religion, Art & Visual Culture*. New York, Palgrave.
- Burckhardt, T., 1992: *La civilización hispano-árabe*. Madrid, Alianza editorial.
- Cantacuzino, S., 1985: *Architecture in Continuity - Building in the Islamic World Today*. New York, Islamic Publications Ltd.
- Chebel, M., Hamani, L., 1997: *Symboles de l'Islam*. Paris, Editions Assouline.
- Critchlow, K., 1995: *Islamic Patterns - An Analytical and Cosmological Approach*. London, Thames and Hudson.
- Di Stefano, C., Scatena, D., 1999: *Paolo Portoghesi architetto*. Roma, Diagonale.
- Frishman, M., Khan, H., 1994: *The Mosque, History, Architectural Development & Regional Diversity*. London, Thames & Hudson.
- Hoag, J. D., 1982: *Historia de la arquitectura: Arquitectura islámica*. Buenos Aires, Viscontea. (Electa Editrice, Milan, 1979).
- Khatibi, A., Sijelmassi, M., 2001: *The Splendour of Islamic Calligraphy*. New York, Thames & Hudson.
- Naguib, S. A., 2001: *Mosques in Norway, The Creation and Iconography of Sacred Space*. Oslo, Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Nasr, S. H., 1987: *Islamic Art and Spirituality*. Albany, State University of New York Press.
- Richardson, P., 2003: *New Spiritual Architecture*. New York, London, Abbeville Press Publishers.
- Rice-Talbot, D., 1991: *Islamic Art*. London, Thames and Hudson.
- Stierlin, H., 1993: *Architecture of the World - Ottoman Turkey*. Köln, Benedikt Taschen Verlag GmbH.
- Stierlin, H., 1996: *Islam - Early Architecture from Baghdad to Cordoba*. Köln, Benedikt Taschen Verlag GmbH.